

MARIUSZ KULESZA
DOROTA KACZYŃSKA

Uniwersytet Łódzki

**ZABYTKOWE UKŁADY URBANISTYCZNE
MAŁYCH MIAST ZACHODNIOPOMORSKICH
I ICH REWALORYZACJA
(NA PRZYKŁADZIE CHOJNY, MORYNIA I TRZEBIATOWA)**

Abstract: *Historic Urban Layouts of Small Towns of West Pomerania and Their Restoration (Example of Chojny, Moryń and Trzebiatów).* This article is related to three towns, belonging to the oldest centers of West Pomerania – Chojny, Moryń and Trzebiatów. Based on their examples the paper presents preserved relics of their pre-chartered layouts and plans of their chartered arrangement as well as modern efforts of their renovation and restoration. These towns in their initial phase of existence, were developing on the basis of the centers with older origins, adopting their unique features related to their prior spatial organization, which had an impact on their subsequent post-chartered arrangements. It should be noted that in those cases we are dealing with long-lasting systems where spatial organization preserved many of their original forms. At the same time, they are systems of significant historic and cultural value.

Wprowadzenie

Pomorze Zachodnie¹ należy do najpiękniejszych i najbardziej atrakcyjnych turystycznie regionów kraju. Jest historyczno-geograficzną krainą leżącą nad dolną Odrą między Ręknicą a Łebą, granicząc od zachodu z Meklemburgią i Brandenbur-

¹ Umownie określane granicami współczesnego woj. zachodniopomorskiego. Powstało ono w 1999 r. ze stolicą w Szczecinie i zajmuje 22 896 km² (7,3% powierzchni kraju). W jego granicach administracyjnych leżą wyspa Wolin i część wyspy Uznam. Dzisiejszy obszar województwa jest złożony z kilku jednostek historycznych o specyficznych cechach. Część północna województwa należy do historycznej prowincji pomorskiej, tradycyjnie dzielonej na Pomorze Przednie i Pomorze Tylne. Gminy na południe od tego obszaru należą do historycznej Nowej Marchii, a powiat walecki i gmina Czaplinek to historyczna Wielkopolska. W woj. zachodniopomorskim są 62 miasta, w tym 3 miasta na prawach powiatu. W przeszłości powstało tutaj ponad 80 ośrodków miejskich. Na terenie województwa znajduje się 3139 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych, w tym m.in.: 799 obiektów sakralnych, 161 pałaców, 145 folwarków, 87 dworów, 68 obiektów architektury obronnej, 57 zespołów urbanistycznych i 23 zamki.

gią, od południa z Ziemią Lubuską i Wielkopolską (Krajiną) oraz od wschodu z Pomorzem Gdańskim. Zróżnicowany krajobraz kulturowy regionu jest wynikiem jego bogatej historii oraz wpływów zachodnioeuropejskich, polskich i skandynawskich. Ukształtował się z kilku jednostek historycznych: wchodzących w skład księstwa pomorskiego (istniało od XI do XVII w.), włączonego w XVII w. do Brandenburgii i późniejszego państwa niemieckiego, z części niemieckiego księstwa brandenburskiego i prowincji Nowej Marchii oraz z enklawy ziem Królestwa Polskiego, włączonych w czasie rozbiorów do Prus. Podziały polityczne zaznaczyły się w spuściźnie kulturowej regionu, gdzie poszczególne jego elementy – np. zagospodarowanie przestrzenne, architektura, sztuka, kultura agrarna – charakteryzują się odmiennością. Dodatkowym walorem krajobrazu jest wielość mezoregionów geograficznych, ich bogata rzeźba oraz sieć rzek i jezior.

Pierwsze osadnictwo i struktury terytorialne omawianego regionu były związane ze słowiańskimi plemionami Pomorzan. Pomorze tylko przejściowo, w XI i XII w., wchodziło w skład państwa polskiego², następnie funkcjonowało jako samodzielne księstwo podlegające coraz większym wpływom niemieckim, najpierw intensywnej ekspansji brandenburskiej następnie krzyżackiej, w wyniku czego utraciło w połowie XIII w. tereny południowo-zachodnie, a w połowie następnego stulecia rejon Starego Drawska. Poważne zmiany spowodowała wojna trzydziestoletnia (1618-1648), wygaśnięcie rodu Gryfitów (1637) i pokój westfalski (1648), w wyniku czego Pomorze podzielono pomiędzy Szwecję i Brandenburgię oraz w wyniku wojny północnej (1710-1721) i pokoju sztokholmskiego (1720), w wyniku których Prusy przejęły Szczecin, ujście Odry, Uznam i Wolin. Po 1871 r. weszło ono w granice Cesarstwa Niemieckiego, a następnie Niemiec.

Już w IX i X w. na obszarze tym istniały silne ośrodki osadnicze. Wiele z nich przekształciło się później w miasta. „Jedną z istotnych cech miast pomorskich była – co zauważa Leciejewicz – ich wczesna, jak na słowiańską Europę Środkową, metryka. Jak wiemy, już w połowie IX w. na południowym wybrzeżu Bałtyku powstawały osiedla, które możemy określić jako wczesne miasta” (1991). Latour uzupełnia powyższe zdanie pisząc, że „rozwój i kształt przestrzenny miast na Pomorzu Zachodnim splata się ściśle z dziejami politycznymi i gospodarczymi tego regionu. Relatywnie gęsta sieć osadnicza w okresie wczesnego średniowiecza, szczególnie w dorzeczach Plany, Odry, Regi, Parsęty i Słupi była następstwem rozwijającego się rolnictwa i handlu płodami rolnymi, czemu sprzyjała żeglowność rzek i bliskość morza” (1995). Według optymistycznych szacunków w Polsce w XII w. istniało ok. 120 miejscowości targowych, w tym 20 na

² Po koniec X w. Mieszko I na krótko przyłączył je do państwa polskiego, a Bolesław Chrobry ustanowił w 1000 r. biskupstwo w Kołobrzegu. W XI w. wykształciła się dynastia Gryfitów i powstało Księstwo Pomorskie. Na początku XII w. zostało w części powtórnie przyłączone do Polski przez Bolesława Krzywoustego, w części pozostało lennem polskiego władcy. W 1140 r. erygowano biskupstwo w Wolinie, przeniesione w 1176 r. do Kamienia. Jego powstanie było związane z misjami chrystianizacyjnymi z lat 1124 i 1128. Od drugiej połowy XII w. zostało objęte kolonizacją na prawie niemieckim, co skutkowało przyływem nowych osadników oraz rozwojem gospodarczym (m.in. Hanza).

Pomorzu Zachodnim; dla przełomu XII i XIII w. Lalik (1967) ocenił liczbę targów polskich na 200 (z Pomorzem Zachodnim 250), z czego 55 występuje w źródłach XII w., co można przyjąć za liczbę wiarygodną (Buczek 1964). Przyjmowana, szacunkowa liczba 50 miejscowości targowych, jakie występowały na interesującym nas terenie jest istotna, biorąc pod uwagę przybliżoną liczbę ponad 80 ośrodków miejskich, jakie powstały tutaj w ciągu dziejów. Dowodzi to, że ponad 60% późniejszych miast Pomorza Zachodniego wywodzi się z dawnego targowiska (Kulesza 2009; Leciejewicz 1962).

Badania, w szczególności archeologiczne, dowodnie poświadczają, że w IX-X w. takie ośrodki, jak Szczecin, Kołobrzeg czy Wolin, ważne już osady, przekształciły się w miasta przedlokacyjne rozwijające się pod osłoną potężnych grodów. Wszystkie wcześnie miasta Pomorza Zachodniego odznaczały się funkcjami charakterystycznymi dla tego typu ośrodków. We wszystkich funkcjonowały karczmy i targi. Są one wymieniane w źródłach z XII w. Niektóre z grodów pomorskich miały bardzo wczesną metrykę sięgającą nawet czasów plemiennych. W ich wnętrzach, w szczególności grodów kasztelańskich lub na podgrodziach wznoszone były pierwsze kościoły i klasztory, karczmy i targi. Odzwierciedla się to szczególnie we współczesnym krajobrazie kulturowym Pomorza Zachodniego stanowiącym materialne świadectwo bogatej historii będącej wynikiem ścierania się wpływów zachodnioeuropejskich, polskich i skandynawskich. Widać to w zachowanych średniowiecznych układach miejskich, obiektach kultu i innych budowlach z tego okresu, m.in. w Chojnie, Moryniu i Trzebiatowie.

Mimo że na Pomorzu ukształtował się odrębny typ morfologiczny średniowiecznego miasta, w szczególności lokacyjnego, to procesy urbanistyczne przebiegały tutaj na ogół analogicznie, jak na Śląsku czy też na innych ziemiach polskich. Także tutaj miasto lokacyjne zaadaptowało wiele nieregularnych form przedlokacyjnych, wśród których przeważały owalnicowe układy dawnych osad targowych. Wchłanianie reliktów przedlokacyjnych przez miasta średniowieczne wpływało na zdeformowanie ich regularnych planów. W niektórych przypadkach te przedlokacyjne reliktów do tego stopnia wpływały na zakłócenia prawidłowego układu planu lokacyjnego, że nawet niemieccy badacze widzieli w tym ciągłość rozwoju osiedli słowiańskich (Bobiński 1975). Cechą charakterystyczną rozplanowania wielu miast pomorskich jest ich ogólna forma, utrwalona zarysem płynnych, zbliżonych do koła lub owalu linii średniowiecznych murów obronnych nawiązujących do form dawnych grodów obronnych. W miastach Pomorza Zachodniego nieliczne są odcinki murów, biegnące liniami prostymi: co było regułą w miastach założonych *in cruda radice*. Miasta lokacyjne zakładano tutaj według wzoru lubeckiego, stanowiącego rodzaj założenia szachownicowego, z podłużnym placem rynkowym typu brandenburskiego, w połowie zajęтым przez kościół i otaczające go kramy, w połowie zaś przez usytuowany w czasach późniejszych ratusz. Wzorzec ten tylko w niewielkim stopniu przenoszony był na sąsiadujące z Pomorzem ziemie polskie (np. Wielkopolska) (por. Münch 1946). Przekształcenie starych ośrodków osadniczych (np. w Szczecinie, Kamieniu czy Wolinie) w lokacyjne miasta średniowieczne przebiegało niemal identycznie, jak w Poznaniu, Wrocławiu czy Gdańsku. Miasta rozwinięte

na miejscu wcześniejszych osad targowych, mają nieco mniej regularny układ niż na innych obszarach Polski (np. Pyrzyce – 1265 r.) (Kalinowski 1966). Nieco inną genezę miały nadmorskie miasta portowe. Miasta, które rozwinęły się bez poprzedzającej je fazy podgrodzia rzemieślniczo-handlowego, należą tutaj do nietypowych i są raczej wyjątkami, przysłowiowo potwierdzającymi regułę.

Wykształcone w tym czasie formy osadnictwa oparte na schemacie planu owalnicowego z wrzecionowatym placem targowym były kontynuowane w okresie późniejszym, w czasie lokacji miast w drugiej połowie XIII w. na prawie magdeburskim lub lubeckim. Relikty tych rozplanowań widoczne są jeszcze wyraźnie we współczesnych planach większości miast na omawianym terenie (por. Bobiński 1975; Koter, Kulesza 1999; Kulesza; 2009; Latour 1995). Świadczy to o silnej pozycji handlu pomorskiego w Średniowieczu, co potwierdzają nie tylko zachowane w terenie układy przedlokacyjnych osad targowych, ale także ówczesne, choćby XII-wieczne źródła pisane, informujące o ożywionej działalności pomorskich targów³. Miasta tejsze rozwinęły się albo z podgrodzi (np. Trzebiatów), osad przygrodzowych (np. Chojna), rzemieślniczo-handlowych osad podgrodzowych, osad targowych albo też z osad rybackich (np. Moryń), często funkcjonujących pod osłoną potężnych grodów. O wiele mniej było tutaj miast wywodzących się ze wsi.

Miasta lokacyjne na terenie księstwa zachodniopomorskiego nawiązywały najczęściej swym położeniem do starszych form osadniczych. Jednocześnie bardzo wyraźnie zauważalna była dążność do sytuowania nowych miast w terenie dotychczas niezabudowanym, dzięki czemu uzyskiwano swobodę w rozplanowaniu nowego ośrodka. „Tam, gdzie nowe miasto rozwinęło się dokładnie w miejscu starszego zespołu grodowego, stało się tak na skutek albo jego wcześniejszego zniszczenia, który to fakt ułatwiał rozmieszczenie (Kamień), albo też było konsekwencją istnienia przy grodzie gminy niemieckiej o starszej metryce, a następnie objęcia przez nią jurysdykcją całego starszego zespołu osadniczego (Szczecin). Te nieliczne miasta, jak Gryfice, gdzie nie stwierdzamy żadnych nawiązań przestrzennych do grodów, były zakładane w trakcie kolonizacji nie zasiedlonego dotychczas obszaru” (Rębkowski 2006). Nieliczne miasta o układzie szachownicowym powstawały albo *in cruda radice* głównie w sąsiedztwie warownych grodów, jak np. w Trzebiatowie, albo też były rozplanowane na nowo (Latour 1995).

1. Zabytkowe układy urbanistyczne

Trzebiatów jest jednym z najciekawszych miast Pomorza Zachodniego z zachowanym średniowiecznym układem urbanistycznym i blisko 40 zabytkami architekturnymi. Leżące w zakolu rzeki Regi miasto posiada bardzo starą, sięgającą IX w., metrykę. W okresie IX-XII w. w granicach późniejszego miasta lokacyjnego, istniała słowiań-

³ Przykładowo bulla Innocentego II z r. 1140, wystawiona dla biskupstwa pomorskiego wymienia 13 miejscowości targowych. Liczbę tę trzeba jednak, co potwierdziły badania, uzupełnić o kilka-naście, jeżeli nie o kilkadziesiąt kolejnych miejscowości.

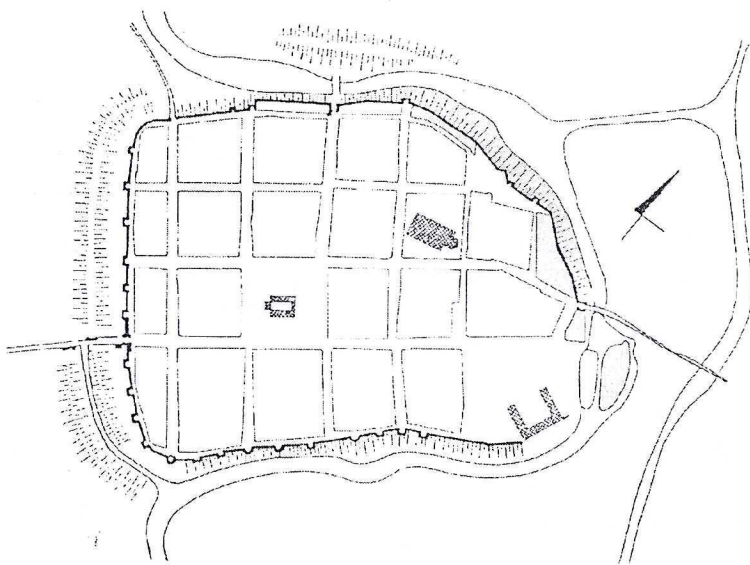
ska osada rzemieślnicze-handlowa, mająca ówczesnie znaczenie sakralne oraz w sąsiedztwie gród. Trzebiatów stanowił centrum samodzielnej jednostki terytorialnej. Po raz pierwszy został wymieniony w przywileju fundacyjnym Kazimierza I z 1170 r. dla nowo powołanego klasztoru w Białobokach, w którym określa się go mianem wsi kościelnej oraz używa nazwy *castrum*⁴ (Rogosz 2000). Prawa miejskie wzorca lubeckiego osada uzyskała w 1277 r. (Żak 2001)⁵. Z tego okresu pochodzi do dziś zachowany szachownicowy układ starego miasta z ratuszem i dużym rynkiem pośrodku. U ujścia rzeki do Bałtyku funkcjonował port handlowy miasta (Regoujście, obecnie Mrzeżyno). W XIV w. miasto otoczono murami obronnymi. Jego pomyślny rozwój trwał do połowy XV w., do momentu zerwania więzi z Hanzą. Nowo lokowane miasto brało aktywny udział w życiu gospodarczym i politycznym tutejszego księstwa. Sprzyjały temu kolejne nadania, głównie Bogusława IV – z 1299 r. (zezwolenie na budowę murów, baszt, fos i czterech bram), z 1303 r. (tzw. prawo składu), z 1365 r. od króla duńskiego Waldemara IV (przywilej utrzymywania przez miasto swoich placówek handlowych w Falsterbo i Skaner) i z 1436 r. ks. słupskiego Eryka I, króla Danii, Norwegii i Szwecji, (prawo założenia własnej osady w Dragor (Amak) w Skanii) (Żak 2001). To wtedy ukształtował się ostatecznie układ przestrzenny Starego Miasta, zachowany w niemal niezmienionej formie do dzisiaj (ryc. 1).

Miasto zbudowano według regularnego planu o układzie szachownicowym, zajmujące w swych średniowiecznych granicach powierzchnię 35 ha. Podstawą wymierzenia planu była miara pręta lubeckiego długości ok. 4,5 m. W jego centralnej części wytyczono czworoboczny rynek o wymiarach 94x104 m, z odchodzącymi od niego ośmioma ulicami. Na północny-wschód od rynku wyznaczono kwartał pod farę, zaś niewielki kwartał przed Bramą Gryficką na kaplicę i szpital. Podział na kwartały uzyskano dzięki regularnej sieci 14 ulic, przecinających się pod kątem prostym, z niewielkimi zniekształceniami w części wschodniej. Powstały w ten sposób 23 kwartały (nie licząc miejsc pod budowę kościołów), które podzielono na działki budowlane, które zgodnie z przyjętym modulem wynosiły 2x8 prętów (9x36 m) (Kalita-Skwirzyńska 2005). Podział ten czytelny jest do dzisiaj, mimo zniszczeń w wyniku II wojny światowej, które objęły blisko 40% zabudowy. Szczęśliwie zachowały się niemal wszystkie obiekty zabytkowe o charakterze publicznym oraz znaczna ilość mieszczańskiej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej (Latour 1981; Żak 2006).

W 1955 r. objęto ochroną i uznano za zabytkowy cały obszar Starego Miasta, w granicach wyznaczonych obrysem ciągu murów obronnych, przetrwałych w ok.

⁴ Filipowiak (1957) tłumaczy *castrum* jako ośrodek wykształcony.

⁵ Pierwszym etapem kolonizacji miejskiej na Pomorzu Zachodnim były lokacje na prawie rodzimym, które cechowały się przyznaniem osadzie immunitetu i stałego prawa targowego oraz ustaleniem świadczeń obowiązujących jej mieszkańców. Formą osadnictwa słowiańskiego były położone obok grodu przymiejskie osiedla *vicus*, które Lesiński (1956) definiuje jako kiece, czyli przedmieścia zajmowane przez ludność słowiańską. Przypuszcza się, że Trzebiatów był lokowany na prawie rodzimym. Świadczyć ma o tym to, że w 1242 r. ks. Wacław III sprzedał zakonnikom z Białoboków podgrodzie (*vicus*) z karczmą, portem i gruntami należącymi do osady.

Ryc. 1. Trzebiatów. Odrys planu Starego Miasta

Źródło: Kalita-Skwirzyńska (2003).

30%, (najstarsze) oraz w blisko 70%, biorąc pod uwagę wszystkie zachowane odcinki, niezależnie od okresu ich budowy lub konserwacji. Decyzja ta nie wpłynęła jednak na poprawę sytuacji, jak również na dalsze losy miasta. W rezultacie okres do połowy lat 60. XX w. przyniósł ze sobą nie mniejsze straty, głównie w zabudowie XIX-wiecznej, niż te, które powstały w wyniku działań wojennych. Szczególnie ucierpiały zasoby mieszkaniowe, co spowodowało dalsze pogorszenie się warunków życia w mieście (Latour 1981).

Nie mniej interesującym przykładem jest **Chojna**, jedna z najstarszych miejscowości omawianego obszaru. Leży nad rzeką Rurzą, przy ważnych, krzyżujących się szlakach handlowych z północy i z zachodu. Już w X w. była istotnym punktem w państwie Polan, przez następne ok. 200 lat znajdowała się pod panowaniem polskim, następnie Pomorzan. W latach 1402-1455 miasto wraz z ziemią chojeńską znajdowało się w zastawie Zakonu Krzyżackiego, następnie należała do Brandenburgii, Prus i Niemiec (do 1945 r.). Pierwsza wzmianka zawierająca łacińską nazwę miasta „Chinz” pojawia się w dokumencie z 1234 r., następnie zaś w wystawionym przez papieża Innocentego IV w 1248 r. Z kolei w dokumencie z 1270 r. pojawia się w odniesieniu do Chojny określenie *civitas*. Prawa miejskie miejscowość otrzymała między 1244 i 1257 r. Przyjmuje się, że pierwszy kościół powstał w 1282 r. z inicjatywy Templariuszy, i zlokalizowany był na obszarze placu targowego, w miejscu istniejącej do dziś gotyckiej fary. Przypuszczalnie poza jego granicami, w 1290 r. Augustianie rozpoczęli budowę drugiego kościoła. Pełne ukształtowanie miasta średniowiecznego, obejmującego 26 ha powierzchni, w granicach określonych murami obronnymi nastąpiło dopiero w XIV w.

Na obszarze tym znalazły się dawny gród z targowiskiem, kościół i klasztor Augustianów, zamek zburzony w 1348 r. oraz nowe tereny przeznaczone pod zabudowę miejską, określone jako *nova civitas*. Scaleniu i powiększeniu obszaru lokacyjnego miasta nie towarzyszyła jednak modernizacja dotychczasowego planu. Cechował go nieregularny układ siatki ulicznej, liczne krzywizny i rombowy kształt działek, będący następstwem osadnictwa sprzed lokacji (Latour 1981) (ryc. 2). Końcowa faza drugiej wojny światowej przyniosła miastu niema całkowitą zagładę. Zniszczeniu uległo ok. 75% ogółu zabudowy, przy czym zabytkowy zespół starego miasta przestał właściwie istnieć. Zachowały się jedynie pojedyncze budynki, mury obronne, szczątki ratusza, kościoła farnego i zespołu poklasztornego.

Chojna jest przykładem miasta, które w swym nieregularnym planie zachowało relikty założeń przedlokacyjnych. Przy analizie planu można dostrzec dwie jednostki morfologiczne wyodrębniające się swą formą z całości układu miasta. Są nimi wrzecionowaty plac, obejmujący rynek i otoczenie kościoła oraz przylegający do niego od wschodu obszar trzech bloków urbanistycznych, obwiedziony charakterystycznym owalem ulic obwodowych, uzupełniony zespołem klasztornym. Plac owalnicowy nie

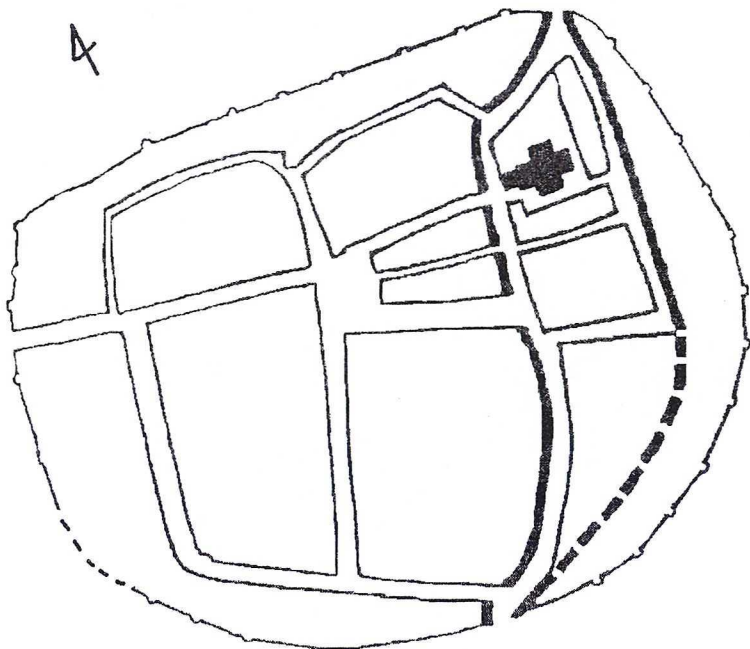
Ryc. 2. Chojna. Odrys planu miasta z 1724 r.

Źródło: Münch (1946).

należał na Pomorzu do rzadkości, natomiast jego zagospodarowanie polokacyjne wskazuje na wpływy brandenburskie, co przejawia się w lokalizacji kościoła i rynku z ratuszem i kramami (Münch 1946). Natomiast obszar leżący pomiędzy wspomnianymi ulicami jest pozostałością założenia grodowego. Świadczą o tym widoczne wybrzuszenia linii murów miejskich od strony północno-wschodniej miasta (Bobiński 1975). Można zatem wnioskować, że miasto powstało z dawnego zespołu gród – osada targowa, bez wyraźnego podgrodzia.

Moryń leży nad Jeziorem Morzycko. Początki osadnictwa w tym rejonie wiążą się właśnie z wyspą na tym jeziorze, na której usytuowany był we wczesnym średniowieczu kolisty gród o średnicy 65 m, w miejscu którego w pierwszej połowie XIV w. wybudowano zamek; dzisiaj miejsce to oddalone jest od miasta blisko 700 m (Radacki 1976). Dzisiejszy Moryń, leżący na niewielkim wzniesieniu w pewnym oddaleniu od jeziora, zawiera w swym planie nieregularności, wskazujące na możliwość istnienia przed lokacją otwartej osady targowej z placem owalnicowym, ukształtowanym wzdłuż drogi przelotowej prowadzącej z Mieszkowic do Chojny i Cedyni. W części północnej placu w 1250 r. powstał późnoromański granitowy kościół Templariuszy, który w swym głównym zarysie dotrwał do dziś (Latour 1981).

Pierwsze historyczne wzmianki o Moryniu pochodzą z 1263 r. i z 1265 r. Prawa miejskie wzorca magdeburgskiego otrzymał w 1306 r. W niedługi czas później nowo

Ryc. 3. Moryń. Odrys najstarszej części miasta

Źródło: Latour (1981).

lokowane miasto otrzymało mury obronne o kształcie półkola, dostosowane do warunków topograficznych (*Ibidem*). Zniszczenia wojenne ominęły miasto, dzięki czemu zachowało ono historyczne i kompozycyjne walory zabytkowego zespołu. Zwraca na to uwagę Latour (1981) podkreślając, że „Moryń (...) stanowi przykład miasta będącego rozwinięciem osady rzemieślniczo-handlowej, opartej na silnie bronionym grodzie kasztelańskim. Zachowany nieregularny układ urbanistyczny, będący przypuszczalnie adaptacją wcześniejszego rozplanowania, otoczony pełnym pierścieniem murów obronnych oraz wypełniony w swej większości XVIII- i XIX-wieczną zabudową, nadającą swoisty wyraz miastu, wymaga pełnej restauracji z jednoczesną zmianą dotychczasowej funkcji, która dziś stała się dla niego zbyt uciążliwa” (1981) (ryc. 3).

2. Rewaloryzacja

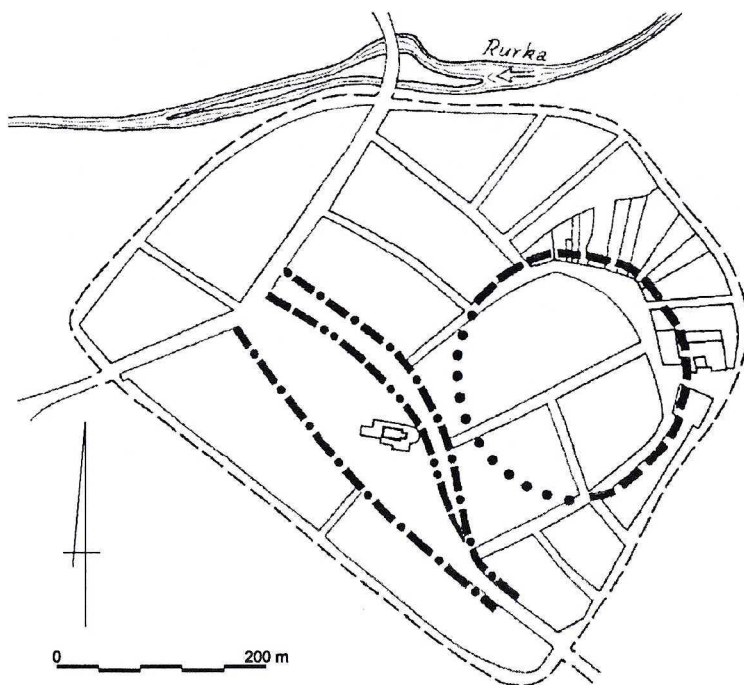
Pierwsze studium historyczno-urbanistyczne otrzymał **Trzebiatów** w 1963 r. Dzięki staraniom środowiska konserwatorskiego, szczególnie zaś Latoura, uznano wybitną zabytkową wartość jego zespołu staromiejskiego, przystępując jednocześnie do systematycznych prac rewaloryzacyjnych. W 1996 r. miasto włączono do programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ratowanie miasteczek historycznych”. Wcześniej jednak, bo już od 1967 r. przystąpiono na terenach Starego Miasta do wnoszenia nowej zabudowy o charakterze plombowej (Latour 1981). Od 1970 r. prace te związane były z realizacją programu budownictwa mieszkaniowego dla osiedla „Trzebiatów Stare Miasto”, zlokalizowanego w północno-zachodniej części miasta, na obszarze ograniczonym ulicami: Kościuszki, Lipową i Głęboką oraz od strony południowej istniejącą zabudową pierzei rynkowej i ciągu ul. Krótkiej, na terenie o relatywnie największym stopniu zniszczenia i niewielkiej liczbie zachowanych budynków. Niestety wzniesione budynki nie dostosowano do istniejącej siatki ulicznej i sąsiadującej zabudowy, przynosząc szkodę całości założenia (*Ibidem*) (ryc. 4).

W tym czasie rozpoczęto także remonty kamienic przyrynkowych. W latach 1971-1972 wyremontowano południową pierzeję Rynku, w 1976 r. pięć kamienic usytuowanych w tej pierzei oraz kilka innych w pierzei północnej. W ciągu następnych pięciu lat wyremontowano pozostałe przyrynkowe kamienice. W miejscu zniszczonej zabudowy zachodniej pierzei Rynku wybudowano kilka budynków nawiązujących do pierwotnego charakteru usytuowanych tu obiektów (Kalita-Skwirzyńska 2005; Latour 1981). W 1975 r. zrealizowano w bliskości Rynku, przy ul. Witosa, Rolniczy Dom Towarowy (Latour 1981).

Przeprowadzono również gruntowne prace remontowe w ocalałym trzebiatowskim pałacu, w którym po wojnie znalazły swą siedzibę różne instytucje publiczne. Trwały one kilkanaście lat i poprzedzone były studiami historycznymi i badaniami architektoniczno-archeologicznymi, w trakcie których odkryto relikty średniowiecznego klasztoru oraz renesansowej i barokowej rezydencji. Ukończono je w 1989 r. W rezultacie pałac odzyskał sylwetę oraz wystrój zewnętrzny zgodny ze stanem sprzed 1945 r.,

natomiast wnętrza – elementy z XVIII i XIX w. Nie wyeksponowano niestety, poza jednym (otwór w elewacji wschodniej skrzydła głównego), żadnych reliktów gotyckich czy barokowych, odkrytych w trakcie prac, a zachowanych w formie ościeży portali, okien, nisz i śladów po kominkach. Z historycznej substancji pozostały: mury obwodowe, artykulacja elewacji, piwnice w skrzydle północnym, więźba dachowa nad obu skrzydlami. Za pozytywny efekt prac można uznać zachowanie sylwety budynku, charakterystycznej w pejzażu miasta od czasu średniowiecza (Kalita-Skwirzyńska 2003).

W połowie lat 70. XX w. Latour (1981), uznając Trzebiatów za miasto zabytkowe i szczególnie warte ochrony i przywrócenia dawnej świetności, dokonał analizy i zaproponował wiele zabiegów rewaloryzacyjnych na terenie Starego Miasta. Wybór swój uzasadnił następująco: „Trzebiatów (...) stanowi przykład w pełni wykształconego organizmu miejskiego, wywodzącego się ze średniowiecza i opartego na dobrze zachowanym planie szachownicowym z czytelnym układem pierwotnego podziału własnościowego. Na swym obszarze zachował znaczną część starej zabudowy, noszącej na sobie ślady przekształceń związanych z kolejnymi jego losami. W konsekwencji stanowi przykład miasta, które zachowało historyczne oblicze i kompozycję przestrzenną – zarówno jako «jednostka krajobrazowa», jak i jako zespół «krajobrazowych wnętrz», wymagających restauracji i adaptacji, a także uzupełnienia nową zabudową w obrębie działek i kwartałów, na których dotychczasowa zabudowa uległa zniszczeniu” (1981). Podstawowymi pracami, które miano wykonać powinny być: konserwacja i restauracja zabytkowych obiektów i ich reliktów, konserwacja i adaptacja pozostałej istniejącej zabudowy, z jednoczesnym przeprowadzeniem koniecznej ze względu na stan techniczny wymiany struktury i sanacji wnętrz blokowych, realizacja nowej zabudowy mieszkaniowej i usługowej, w formie budownictwa plombowego oraz w formie nowych zespołów, modernizacja układu komunikacyjnego z jednoczesnym usunięciem z terenu Starego Miasta ruchu ciężkiego i tranzytowego, modernizacja uzbrojenia z pełnym wykorzystaniem współczesnych możliwości technicznych oraz wprowadzenie elementów małej architektury i urządzonej zieleni. W przypadku **Chojny** Latour (1981) postulował: „...posiadająca nieregularny układ planu, będącego adaptacją formy przedkolacyjnej, reprezentuje przykład zamożnego miasta średniowiecznego, w którym na skutek działań wojennych zabudowa miejska została prawie całkowicie zniszczona. Zabudowa ta z racji swej pozycji w regionie wymaga odbudowy, z wprowadzeniem w jego obszar, otoczony pierścieniem murów obronnych i wzbogacony dominantami średniowiecznej architektury sakralnej, nowego budownictwa”. Również tutaj postulowane były prace, zbliżone do tych, jak w przypadku Trzebiatowa (ryc. 4). Podobnie rzecz się miała w przypadku **Morynia**, gdzie poza podstawowymi pracami, wskazanymi wcześniej, postulowana była restauracja istniejącej zabudowy, stanowiącej wartościowy zespół miejski z jednoczesną racjonalną jej adaptacją i odpowiednią modernizacją, w celu dostosowania do współczesnych wymagań i potrzeb, realizacja nowej zabudowy mieszkaniowej i usługowej w formie budownictwa plombowego wzdłuż ciągów ulicznych oraz

Ryc. 4. Rekonstrukcja zarysu grodu i placu owalnicowego na terenie miasta lokacyjnego w Chojnie
Źródło: Bobiński (1975).

w formie zabudowy realizowanej wewnątrz poszczególnych bloków, w miejsce chaotycznej i bezwartościowej zabudowy gospodarczej, pełne uzbrojenie terenu w sieć wodociągową, kanalizacyjną i energetyczną oraz w perspektywie w sieć ogrzewczą, a także wprowadzenie elementów małej architektury i urządzonej zieleni.

Wnioski

Reasumując, należy podkreślić, że, w przedstawionych trzech przykładach, relikty tak przedlokacyjnego i lokacyjnego rozplanowania zachowały się dosyć czytelnie. W początkowej fazie swojego istnienia miasta rozwinięte na bazie ośrodków starszego pochodzenia, często przejmowały ich indywidualne charakterystyczne cechy, związane z wcześniejszą organizacją przestrzenną, co wywierało często wpływ na późniejsze układy polokacyjne. Świadczyć to może o rodzimej, przypuszczalnie, genezie najstarszych form i kształtów miejscowości powstałych na omawianym terenie. Należy podkreślić, że – przynajmniej w tych kilku omówionych przypadkach – mamy do czynienia z układami o znacznej trwałości w terenie. W wielu przypadkach zachowane formy niewiele odbiegają od form pierwotnych.

Na koniec należy zauważyć, że układy te, lub ich elementy, głównie przestrzenne, zachowały się szczególnie w miastach małych, lub w miejscowościach, które były takimi w przeszłości. Wpływ na to miało to, że w większości nie rozwinęły się one w ważne ośrodki, zachowując tym samym ślady tych pierwotnych struktur, gdyż późniejsze nawarstwienia były w nich znikome. Można w tym miejscu skonstatować, że im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka, im dłużej utrzymała prawa miejskie, czy też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, im bogatszy wykształciła plan przestrzenny, tym tych śladów jest mniej. Im te warunki były gorsze, tym zachowanych relikwów przeszłości jest więcej.

W przypadku badanego obszaru proces ten nie przebiegał, z wyjątkiem kilku miejscowości, dynamicznie. Z tego też względu zachowanych śladów pierwotnych rozplanowań jest tutaj więcej, i to z różnych okresów. W wielu zaś przypadkach relikty te dotrwały do współczesności bez poważniejszych zniekształceń późniejszych.

Literatura

- Bobiński S., 1975, *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*. Warszawa.
- Buczek K., 1964, *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Filipowiak W., 1957, *Słowiańskie miejsca kultowe z Trzebiatowa, powiat Gryfice*. „Materiały Zachodniopomorskie”, t. III.
- Kalinowski W., 1966, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*. Toruń.
- Kalita-Skwirzyńska K., 2003, *Domy i kamienice Trzebiatowa*, [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie*, J. Kochanowska (red.). Szczecin.
- Kalita-Skwirzyńska K., 2005, *Rezydencja w Trzebiatowie – od klasztoru do palacu*, [w:] *Trzebiatów... op. cit.*
- Koter M., Kulesza M., 1999, *The Plans of Medieval Polish Towns*. „Urban Morphology” Vol. 3, nr 2.
- Kulesza M., 2009, *The Origin of Pre-chartered and Chartered Urban Layouts in West Pomerania*, [w:] *Historical Regions Divided by the Borders. Cultural Heritage and Multicultural Cities*, K. Heffner (red.). Region and Regionalism, No. 9, Vol. 2, Łódź–Opole.
- Lalik T., 1967, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*. „Studia z dziejów osadnictwa”, t. 5.
- Latour S., 1981, *Rewaloryzacja zabytkowych miast na Pomorzu Zachodnim*. PWN, Warszawa-Poznań.
- Latour S., 1995, *Rynek i plac miejski w starych miastach Pomorza Zachodniego – przeszłość i teraźniejszość*. Urbanistyka I, Gdańsk, Kraków, Łódź, Szczecin, Warszawa.
- Leciejewicz L., 1962, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*. Wrocław.
- Leciejewicz L., 1991, *Spółczesność i kultura miast pomorskich w XI-XII w.*, [w:] *Miasto zachodniosłowiańskie w XI-XII wieku. Społeczność – kultura*, L. Leciejewicz (red.). PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Lesiński H., 1956, *Niektóre problemy rozwoju miast na Pomorzu Zachodnim*. „Materiały Zachodniopomorskie”, t. II.

- Münch H., 1946, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich*. Kraków.
- Radacki Z., 1976, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*. PWN, Warszawa.
- Rębkowski M., 2006, *Możliwości archeologii w poznaniu procesów lokacyjnych. Na przykładzie wybranych miast południowego wybrzeża Bałtyku*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz (red.). Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju, 28-29 października 2002 r., Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Rogosz R., 2000, *Początki osadnictwa i rozwój przestrzenny Trzebiatowa w okresie wczesnego średniowiecza*, [w:] *Trzebiatów – historia i kultura*, W. Łysiak (red.). Materiały z konferencji, Trzebiatów, 26-27 maja, Poznań.
- Żak P., 2001, „Złoty wiek” Trzebiatowa. *Pozycja społeczna, gospodarcza i polityczna miasta w dawnym Księstwie Pomorskim podczas rozdrobnienia feudalnego*, [w:] *Trzebiatów – historia i kultura*, W., Łysiak (red.). Materiały z konferencji, Trzebiatów, 17-18 maja 2000, tom II, Poznań.
- Żak P., 2006, *Gryfice i Trzebiatów w latach II wojny światowej. Zajęcie miast przez Armię Czerwoną*, [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie*, J. Kochanowska (red.). Szczecin.